

Dolgozatunkban megpróbáltuk fölvezetni Csokonai egyik összetett, sokrétű tanulmányának forrásait. A lábjegyzetekben megjelölt művek itt bemutatott hosszú, de nem teljes listája reményeink szerint tovább színesítheti a költőről alkotott képet. Az elméleti bevezetéshez használt esztétikai munkák jelzik irodalomelméleti tájékozódásának irányát: jól ismerte és haszonnal forgatta a felvilágosodás idején, valamint a korábbi századokban nagyra tartott költészettani munkákat, de érdeklődése, tájékozottsága révén olyan műveket is felfedezett, amelyek új irányba, a herderi szemléletmód felé mutatnak. Az Anakreón-irodalom bemutatásában megjelölt szerzők, művek – mint láthattuk – nagyrészt Sulzer lexikonából származnak. Ez a tény jól szemlélteti, hogy a magyar anakreontikusok számára valóban a német irodalom szolgált mintaként, nem csupán az anakreóni dalköltészetben, hanem a kiadásokban, illetve a róla szóló elméleti írásokban is. Ugyanakkor rámutat a hiányságokra: az új ízlés eljutott ugyan hozzánk, s költőink közül sokan követték, de nagyon keveset ismertek az ilyen témájú fordítások, kiadások, értekezések közül, vagy ha ismerték őket, nem vagy csak nagyon nehezen tudtak hozzájutni egy-egy kötethez. Csokonai tehát merész feladatra vállalkozott, amikor minden előzmény, mint a nélkül hozzákezdett az *Anakreoni Dalok* jegyzeteinek, valamint „az Anakreón’ és Hafiz’ Életéről ’s az Anakreoni és Persa Poézisről való Értekezés” megszerkesztéséhez, mégis – lehetőségeihez képest – nagyon körültekintően, tudományos igényességgel próbálta megírni tanulmányát, leginkább talán a jegyzetekhez, a tárgyi és nyelvi magyarázatokhoz fölhasznált könyvek száma és sokszínű témája jelzi ezt. Különösen érdekesek ebből a szempontból a természettani munkák, amelyek tanúsítják a természettudományok iránt is élénken érdeklődő tudós költő tájékozottságát, olvasottságát. A rendelkezésünkre álló adatok szerint Csokonai élete végéig gyűjtögette az anyagot e számára igen fontos munkához, de sajnos – éppen az előbb említett nehézségek miatt – befejezni már nem tudta.

A „Jegyzések és Értekezések az Anákreoni Dalokra” c. tanulmány lábjegyzeteiben szereplő művek számbavétele és alaposabb vizsgálata mindezen túl segítségünkre lehet filológiai problémák megoldásában is: támpontot adhat a sokat jegyzetelő, de ezek forrását gyakran meg nem nevező költő által ismert, szívesen forgatott könyvek listájának összeállításához vagy egy-egy följegyzés forrásának azonosításához. Emellett tanulságos példákat szolgáltat annak bizonyítására, hogy ha Csokonai megemlíti ezekben neveket, műcímeket, abból nem feltétlenül következtethetünk arra, hogy valóban ismerte, olvasta is őket.

OROSZ BEÁTA

„**Ofner Medizinsch-Chirurgische Bibliothek**”. A magyarországi könyvkiadás XVIII. századi története voltaképpen még feldolgozatlan. Érvényes ez a megállapítás a szakkönyvek, így az orvosi művek megjelenítésére. A nagyobb összefoglaló munkákban csak apró utalásokat találunk, s kevés ide vonatkozó adatot közölnek a nagyobb nyomdatörténeti monográfiák is, csak néhány tanulmány foglalkozik érintőlegesen ezzel a kérdéssel.¹

Ezért érdemes bemutatásra a – sajnos, csak pár évig működő – könyvsorozat, amely először próbált szervezeten gondoskodni a hazai orvosok, seborvosok (sebészek) szakirodalmi igényei-

¹ GORTVAY György: *Az újkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története*. I. Bp. 1953. – KÓKAY György: *A könyvkereskedelelem Magyarországon*. Bp. 1997. – KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. 3. kiad. Bp. 1996. – továbbá GAZDA István: *A szakkönyvkiadás kezdete Pesten*. = Technikatörténeti Szemle 1993. 159–172. – KAPRONCZAY Katalin: *A cenzúra szerepe a magyarországi természet- és orvostudományi szakirodalom kiadástörténetében*. = Orvostörténeti Közlemények 2000. 170–173. köt. 85–101.

nek kielégítéséről. Az eddig előkerült szórványos adatokból csak vázlatos kép alakul ki a vállalkozásról, de ez is hozzájárulhat a további kutatásokhoz.

1797 májusában Knie Márton József orvos beadványban kért engedélyt, hogy egy budai társaság előfizetési felhívást bocsásson ki olyan könyvsorozatra, amely új és neves külföldi orvosi művek utánnyomásait tartalmazza. A kérelem a budai cenzori hivataltól máj. 20-án került a Helytartótanács cenzúrával és könyvrevízióval foglalkozó ügyosztályára. Az engedélyt – Berezovich József cenzor véleményezése alapján – az illetékes bizottság 1797. jún. 6-i ülésén meg is adta.²

Ennek alapján 1797. júl. 23-i keltezéssel elkészült a 4 lap terjedelmű előfizetési felhívás: „*Ankündigung. Mit gnädigster Bewilligung der hohen Königl. Hungarischen Landesstelle wird zu Ofen eine Sammlung der neuesten und berühmtesten praktisch-medizinisch- und chyrurgischen ausländischen Werke von einer Gesellschaft auf Pränumerazion herausgegeben.*”³

A felhívás bejelenti, hogy havonként 30 nyolcadretű ív készül el, s ez írópapíron 1 forint 30 krajcár, nyomópapíron 1 forintba fog kerülni, vagyis olcsóbb lesz, mint a hasonló külföldi kiadványok. A nyomtatást a budai Egyetemi Nyomda végzi, s előre szavatolják a papír fehérségét és simaságát, a nyomtatás szépségét és finomságát. 1797. dec. 20-ig kérték az első negyedévi előfizetési díj beküldését. A határidő betartása azért is fontos, mert az előfizetők jelentkezése alapján állapítják meg a példányszámot, s az első 30 ív 1798. febr. 1-jére már meg is jelenik.

A havi 30 ívvel negyedévenként teljes mű készül el, így az előfizetők nincsenek kényszerítve további előfizetésre. Ezek alapján kéri az orvosokat, seborvosokat (sebészeket) és e szakmák tanulóit, hogy kellő számban éljenek a kedvező lehetőséggel, mert a vállalkozás sikeres folytatásához kellő számú előfizetőre van szükség. Fel is sorolták a sorozat első három tervezett darabját, egyúttal kérték az előfizetőket, hogy maguk is javasoljanak kiadásra további műveket, mert a kiválasztáskor az igényeket figyelembe kívánják venni. Végül felsorolták az előfizetésgyűjtőket, de postai úton közvetlenül is jelentkezhetnek a „főbizományosnál”, Steinhauser János polgári könyvkötőnél a budai Várban. A sorozat céljáról az előfizetési felhívás a címben elmondottaknál többre nem terjed ki. Ennél kissé bővebb elképzelésről árulkodik Leonhard Leeg pozsonyi könyvkereskedő újságban közzétett előfizetési felhívása. Ő jobban hangsúlyozza, hogy a kiválasztott művek a gyógyító gyakorlatot hivatottak segíteni. Megindokolja, hogy a kiadványok miért mind német nyelvűek. Így ugyan a Habsburg Birodalom egész területén használhatják őket az orvosok és seborvosok.⁴

Knie beadványában és az előfizetési felhívásokban is „a kiadók” (die Herausgeber) és „egy társaság” (eine Gesellschaft) szerepel, név szerint azonban csak Knie Márton Józsefet ismerjük, holott többen kellett lenniök, pontosabban legalább háromnak, kettő esetében ugyanis aligha használták volna ezt a megjelölést.

Az előfizetési felhívások mellett sikerült megszerezni az országos főorvos, Vezza Gábor támogatását is. Ő 1798. szept. 19-i körlevelében felhívta az ország orvosainak, seborvosainak és gyógyszerészeinek a figyelmét a könyvsorozatra. Ajánlotta, hogy használják ki a kedvező lehetőséget, a sorozat jutányos áron történő megszerzésével szép és hasznos gyűjtemény birtokosai lehetnek. A megyei főorvosok figyelmét külön felhívta arra, hogy ösztönözzék a kiadványok beszerzésére a seborvosokat, akik szakmai ismereteiket ezúton gyarapíthatják.⁵

² Országos Levéltár. Helytartótanácsi iratok. C 60. 92.csomó Nr.19. és Protocollum 1797. 11528.

³ Az Országos Széchényi Könyvtár Kisnyomtatványtárában.

⁴ Pressburger Zeitung 1798. 22.sz.

⁵ LINZBAUER, Franciscus Xaver: *Codex sanitario-medicinalis Hungariae*. Tom. III/1. Budae, 1853. 809.

A kiadói társaságban nyilvánvalóan vezető szerepet játszó Knie Márton József 1758-ban született Pesten. 1777-ben iratkozott be a bécsi egyetemre,⁶ de az orvosi diplomát a pesti egyetemen szerezte meg 1781-ben.⁷ 1782 és 1788 között Szegeden volt városi főorvos. Nem túl hosszú működése alatt a városi iratok szerint igyekezett Szeged egészségügyi viszonyait javítani. A hazai orvostörténetbe azzal írta be a nevét, hogy először ő számolt be írásban halott anyán végzett császár-metszésről.⁸ 1788 elején megvált szegedi állásától, és Budára költözött. Először a budai katonai kórházban működött,⁹ majd – magángyakorlata mellett – a Szent Erzsébet apácák vízivárosi női kórházának a főorvosa is volt. A kórház 1796. évi betegforgalmáról nyomtatásban is kiadott egy egylapos jelentést.¹⁰ 1799 végén a később tárgyalandó közleményét is így írta alá: „Joseph Martin Knie, der Arzneykunde Doktor, bey St. Elisabeth Physikus”. Az 1785-ben II. József által Budára telepített apácák kórházának története 1800 előtt csak egy orvos (pontosabban az is seborvos) nevét említi: Kéry Ferencét. A fennmaradt szórványos iratokban 1800-tól már Christen Ferenc, illetve Beer János orvosdoktor szerepel.¹¹ 1800-tól azonban Knie névvel máshol sem találkozunk, feltételezésünk szerint ekkor meghalt, bár sem a felső-, sem az alsóvízivárosi, sem a tabáni anyakönyvekben nem találtuk a nevét.

Knie Márton József már korábban is kapcsolatban állt pesti könyvkereskedőkkel. A Weingand és Köpff cég Johann Georg Köpff halála után ketté vált. Köpff üzlet részét az özvegytől Strohmayr Ignác vette át. Ő 1788. július 1-jén kelt kötelezvényével átvállalta a korábbi cég egy adósságát is. Knie Márton „enyedi” (valószínűleg elírás vagy téves olvasat „szegedi” helyett) orvos 1400 forintot követelt a cégtől, s kénytelen volt perelni is Strohmayert. Panaszát azonban visszavonta, mert szavatosságot vállaltak a tartozás visszafizetéséért. A pénzt azonban mégsem kaphatta meg, mert Strohmayr halála után az 1793. nov. 22-én megindult csődeljárás során – más hitelezők között – ismét megtaláljuk Knie nevét, ekkor már budai orvosként, s a tartozás összege 1570 forintra emelkedett.¹²

Knie tehát jelentős összeggel támogatta a még közös Weingand és Köpff céget. A kettéválás után Weinganddal való további kapcsolatát nem zavarhatta meg a tartozás körüli jogvita, így érthető, hogy később Weingand lett az Ofner-Medizinische Bibliothek pesti bizományosa, amint erre alább kitérünk.

Kapcsolata volt Kniének Landerer János Mihállyal is, hiszen 1788-ban, Budára történt visszatérése után egy kis füzetben számolt be szegedi tapasztalatairól. Ezt a 24 lapos könyvecskét a Landerer-műhely nyomtatta ki.¹³

Míg Knie Márton Józsefről viszonylag sok adat került elő, s vezető szerepe a vállalkozásban igazoltnak tekinthető, a többi „üzlettárs” személyét nem ismerjük, esetükben feltételezésekre kényszerülünk. A kiadásra kerülő művek kiválasztása lehetett Knie legfőbb feladata a „társaságon” belül, szükség volt azonban olyan személyre (vagy személyekre), aki az előfizettséggyűjtést megszervezi, a terjesztőkkel a kapcsolatot tartja, valamint az elkészült ívek és kötetek szétküldéséről gondoskodik.

⁶ KISS József Mihály: *Magyarországi diákok a bécsi egyetemen 1715–1789*. Bp. 2000. 78.

⁷ DÖRNYEI Sándor: *Régi magyar orvosdoktori értekezések 1772–1849. I.* Bp. 1998. 278.

⁸ CSAJKÁS Bódog: *Szeged egészségügyének története a XVIII. században*. Szeged, 1944. 44–45.

⁹ KNIE, Joseph Martin: *Clinische Anekdoten*. Pest, 1788. 14.

¹⁰ KNIE, Martin Joseph: *Verzeichniss der hauptsächlichen Krankheiten, welche im Krankenhaus der Ehrwürdigen Frauen Elisabethinerinnen in Ofen ... angenommen, gestorben, gesund entlassen ... sind, vom 1. Jänner bis letzten Dezember 1796*. [Ofen, 1797]. Országos Széchényi Könyvtár Kisnyomtatványtár.

¹¹ POKORNY Emanuel: *A Szent Erzsébet-szerzet*. Bp. [1935]. 132.

¹² GÁRDONYI Albert: *Régi pesti könyvkereskedők*. Bp. 1930. 302.

¹³ L. a 9. jegyzetet.

Ezekre a feladatokra számításba vehető elsősorban az előfizetési felhívásban „főbizományosként” említett Steinhauser János budai könyvkötő. Műhelye a Várban volt, így igen előnyös volt az ő bekapcsolása, hiszen az ugyancsak a Várban lévő Egyetemi Nyomdától könnyebben vehette át a kinyomtatott íveket, a szállítási költségek tetemes részét megtakaríthatták. Steinhauser végezhetette így a kiadványok szétküldését az előfizetőknek és a terjesztőknek. Jelentősebb kiadói, könyvkerekedői tevékenységéről nem tudunk, így a terjesztői hálózat kiépítése, működtetése nem illik az ő személyéhez, ez a vállalkozás harmadik résztvevőjének a feladata lehetett.

További gondolatmenetünkhöz ismerjük meg kissé a hálózatot. A fentebb tárgyalt előfizetési felhívás felsorolja az előfizetések gyűjtésére vállalkozókat. A 49 név közül 27 hazai, 22 pedig külföldi. A hazaiakat összehasonlítottuk az Egyetemi Nyomda 1798. évi bizományosainak a jegyzékével.¹⁴ Ezen 35 név szerepel, közülük 34 hazai, egy pedig zágrábi. A nyomda saját kiadványai között – a bevételek szempontjából – legjelentősebbek a tankönyvek voltak. A bizományos hálózatot elsősorban ezek terjesztésére szervezték. Így érthető, hogy a 35 név között 9 tanár volt a 20 könyvkötő, 1 könyvkereskedő, 2 nyomdász és 3 egyéb foglalkozású mellett. Az orvosi könyvsorozat 27 hazai előfizetegyűjtője közül 18 szerepel az Egyetemi Nyomda bizományos jegyzékében. Ez a kétharmados egyezés felveti azt a gondolatot, hogy az Egyetemi Nyomda valamelyik vezetője is résztvett a vállalkozásban a terjesztés kiépítésének a támogatásával. Itt elsősorban Matuschek József gondnok neve merül fel, hiszen ő látta el a számvevői, levelezői feladatokat is.¹⁵

A külföldi terjesztés kívül esett az Egyetemi Nyomda kapcsolatkerén, a vállalkozás megindításakor pedig ezt komoly súllyal vették számításba. Itt tehát gondolhatunk egy negyedik társ közreműködésére is. Két személy látszik leginkább számításba vehetőnek. Az első Leonhard Leeg, aki 1795-től működött könyvkereskedőként Pozsonyban.¹⁶ Mellette szól, hogy az orvosi könyvsorozat megindulásakor már főként külföldi, német nyelvű könyveket árusított, ehhez pedig biztos feltételezhetünk külföldi kereskedői kapcsolatokat. Előnyössé tehetette az ő lehetséges szerepét az Ausztriához és Csehországhoz való közelsége. (A 22 külföldi terjesztő közül 14 ausztriai, 5 pedig csehországi.) Leeg kezdettől szerepelt az előfizetegyűjtők között, s újsághirdetési közé rendszeresen felveszi később is az orvosi könyvsorozat darabjait. Már hivatkoztunk arra, hogy Leeg bővebben ismertette a vállalkozás szándékait, mint a kiadók előfizetési felhívása. Ez alaposabb tájékozottságra utal. Hirdetéseiben azonban sehol sem utal közelebbi érdekelttségére, kívülállóként említi a „budai társaságot” (eine Gesellschaft zu Ofen). Az 1797-i előfizetési felhívásban nevét is pontatlanul írták: Leeg helyett Lechnek.

Az ezekben az években működő budai-pesti könyvkereskedők közül gondolnunk kell Johann Michael Weingandra is, hiszen neki hosszabb szakmai gyakorlata és kiterjedt külföldi kapcsolatai voltak. Említettük, hogy Knie a korábbi években hitelezett a Weingand és Köpff cégnek, így ismeretségben kellett lenniök. 1799–1800-ban Weingand az orvosi könyvsorozat bizományosaként szerepelt a pesti vásáron. Neve azonban nem található az előfizetegyűjtők egyik jegyzékében sem. (Pesten Exner könyvkötő volt a megbízott.) Így nem bizonyítható a szereplése a kiadói társaságban, de sem Leeg, sem Weingand nem zárható ki teljesen, harmadik lehetséges személyre pedig nem akadtunk.

A terjesztői kör az első előfizetési felhívás (1797. júl. 23.) és az utolsó (1799. dec. 10.)¹⁷ között feltűnően megváltozott. Csökkent a névsor: a 49 terjesztő 41-re apadt, nagyobb a változás azon-

¹⁴ IVÁNYI Béla – GÁRDONYI Albert: *A királyi magyar Egyetemi Nyomda története 1577–1927*. Bp. 1927. 197. (163. jegyz.)

¹⁵ Uo. 109.

¹⁶ Leeg működését Pavercsik Ilona kutatásaiból ismerjük. Eddig nem közölt adatainak rendelkezésünkre bocsátását ezúton is köszönjük.

¹⁷ *Pressburger Zeitung* 1799. 98.sz. 1142–1143.

ban a hazaiak és a külföldiek arányában. 1797-ben 27 hazai és 22 külföldi, 1799-ben viszont csak 17 hazai, ellenben 24 külföldi található a jegyzékben. A hazaiak számának jelentős visszaesése mellett a külföldieké kissé emelkedett. Változott a külföldiek területi eloszlása is. Néhány kisebb város (Baden, Klosterneuburg, Kremsmünster, Krems, Znaim) helyett bekerült pl. Salzburg, és a Habsburg Birodalom határain kívülről Augsburg, Bamberg, München, Passau. Szembetűnő eltolódás érzékelhető a terjesztők összetételében is. Az alábbi táblázatban az Egyetemi Nyomda említett bizományosi jegyzékét és a két előfizetésgyűjtői névsort vetjük össze:

	Egyetemi Nyomda		1797		1799	
	hazai	külföldi	hazai	külföldi	hazai	külföldi
Könyvkereskedő	1	–	1	5	1	22
Könyvkötő	19	1	13	6	8	1
Nyomdász	2	–	5	6	3	1
Tanár	9	–	5	3	2	–
Egyéb	3	–	3	–	3	–
Ismeretlen	–	–	–	2	–	–

Ebből a táblázatból is kiderül, hogy a külfölddel szemben nálunk a könyvkereskedelemben a XVIII. század végén a könyvkötők szerepe milyen jelentős, illetve milyen kevés volt a tulajdonképpeni könyvkereskedő. Témánk szempontjából azonban elsősorban azt a jelentős változást kell kiemelnünk, ami a külföldi terjesztői kör 1797-i „sokszínűsége” után 1799-ben a könyvkereskedők közel kizárólagos szerepében mutatkozik. (Az 1799-ben már nem szereplő városokban is korábban könyvkötők voltak a terjesztők.)

Míg az Egyetemi Nyomda és az 1797-i jegyzék közötti különbség egyszerűen magyarázható azzal, hogy a tankönyvekkel foglalkozók egy része nem kívánt a számukra kissé idegen orvosi könyvek terjesztésében részt venni, addig az 1797-i és 1799-i adatok több következtetésre adnak módot. A hazai terjesztők „fogyása” azt sugallja, hogy a belföldi kereslet elmaradt a várttól, a külföldi terjesztői kör átalakítása ennek ellensúlyozására az export növelését célozta. A külföldiek között a hivatásos könyvkereskedők látványos előtérbe kerüléséből arra is gondolhatunk, hogy a terjesztést szervező személyében is történetelt változás a két időpont között. Mintha egy nagyobb üzleti körrel kapcsolatban álló személy vette volna át ezt a feladatot. S itt ismét vissza kell térnünk Weingandhoz. A vállalkozással valamilyen kapcsolatba került személyek közül az ő belépése vagy nagyobb szerephez jutása magyarázatot adna erre a változásra, bizonyítékok hiányában azonban meg kell maradnunk a bizonytalan feltételezésnél. A vállalkozás az előfizetési felhívás ígéretének megfelelően 1798 elején megindult. 1798. márc. 18-án már bejelentik, hogy az első kötet, Selle *Medicina clinicája* ápr. 10-ig elkészül.¹⁸ A további kötetek megjelenését is elsősorban az újságokban közzétett hirdetések alapján tudjuk nyomon követni.¹⁹ 1798 folyamán négy mű került az előfizetőkhoz összesen 129 és 1/4 ív terjedelemben, 1799-ben újabb négy munka 151 és 1/2 ív terjedelemben.

A sorozat egyes köteteiben általában ugyanaz az impresszum található: „gedruckt auf Kosten der Herausgeber in der königl. Pester Universitäts-Buchdruckerey”. A kiadók névtelenségét őrzik a kiadványok: egyikben sincs kiadói előszó, előfizetési névsor vagy hirdetés.

¹⁸ Ofner Zeitung 1798. 22.sz.

¹⁹ Pressburger Zeitung 1798. szept. 28. 834.; 1798. okt. 12. 882.; N. Courier aus Ungarn 1798. nov. 11. 90.sz. Beylage; Pressburger Zeitung 1799. dec. 10. 1142–1143.

Ugyancsak nem szerepel a könyvekben sorozatcím. Állandó és egységes sorozatcímet nem is találunk. Az engedélyezési iratokban, illetve az első előfizetési felhívásban *Sammlung der neuesten und berühmtesten praktisch-medizinisch- und -chirurgischen ausländischen Werke* megjelölés szerepel. A kissé terjedős cím a későbbiekben valamelyest tömörebbé válik: *Sammlung der medizinisch-chirurgisch-ausländischen Werke* (1798. márc. 18.), *Medizinisch-chirurgische Bibliothek* (1798. nov. 11.), végül *Ofner Medizinisch-Chirurgische Bibliothek* (1799. dec. 10.).

Mintegy a vállalkozás első két évének a lezárásaként olvashatjuk az 1799. dec. 10-i tájékoztató írást – ezúttal Knie Márton József aláírásával.²⁰ Az addig kiadott nyolc mű felsorolása és a további előfizetésre való felhívás mellett Knie ismertette a terveket. Knie maga kíván összeállítani egy nagyszabású gyógyszerlexikont, amely Christian Reuss 1786-ban megjelent *Dispensatorium universale* című művén alapulna, de jelentősen bővebb lenne, mert tartalmazná a legújabb felfedezéseket és recepteket is. Betűrendben ismertetné az egyes vénymintákat összetételük, elkészítési módjuk, hatásuk és alkalmazásuk leírásával. A nagy mű mintegy 30 ívre terjedő első kötetének a megjelenését 1800 augusztusára ígérte Knie.

Ugyancsak tervbe vette, hogy német fordításban kiadja Chenot Ádám erdélyi főorvosnak az 1770–71-i erdélyi pestisjárványról frott művét. Ezt a kéziratban maradt írást 1799-ben „sumptibus typogr. Reg. Univers. Pestensis” adta ki Schraud Ferenc, aki 1788-tól – feltehetően éppen Knie javaslatára – szegedi városi főorvos, 1793-tól pedig pesti egyetemi tanár volt.²¹ Ez a két tervezett mű nem jelent meg, s később semmiféle adatot nem találtunk róluk. A fentebb már elmondottakat figyelembe véve ez is azt a feltételezést látszik igazolni, hogy Knie Márton József 1799 legvégén vagy 1800 első felében meghalt, s a tervezett művek ezért nem készültek el.

A sorozat elakadása, Knie feltételezett halála után, vagyis 1800 elejétől a vállalkozás „utóéletéről” van még néhány adatunk.

Schedius Lajos pesti vásárkatalógusában 1799-ben a sorozat első négy darabját, 1800-ban pedig a második négyet olyan megjegyzéssel közli, hogy „in Commiss. b. Weingandt in Pest”.²² A jegyzékek a József-napi (márc. 19.) vásárra megjelenő könyveket sorolják fel, nyilván hosszabb időt igénylő adatgyűjtés után. Weingand ugyancsak 1800-ban kiadott saját könyvjegyzékében ezek a művek már nem szerepelnek, vagyis Weingand valamikor 1800 folyamán megvált a további bizományosságától.²³

Hamarosan akadt azonban valaki, aki átvette Weingandtól a megmaradt raktárkészletet. Az 1800 folyamán Bécsből Pestre telepedett Joseph Leyrer működése első évében kiadott könyvjegyzékében megtaláljuk az orvosi könyvsorozat köteteit, a második könyvjegyzékben aztán még az egyes művek részletes (több lap terjedelmű) tartalomjegyzékét is közölte.²⁴

Leyrer azonban nemcsak a korábbi kötetek árusítását vette át és folytatta, hanem újabb orvosi könyvek kiadásával a sorozatot is megpróbálta életre kelteni. 1800. okt. 9-i keltezéssel egyik hirdetésében új kiadványt jelent be: „Von der auserlesenen medizinisch-chirurgischen Bibliothek, wovon 2 Lieferungen mit Sprengels Pathologie erschienen sind, jede Lieferungen 45 Kr kostet, und alle Monate pünktlich fortgesetzt wird” – írta.²⁵ A korábbi sorozat címére történő utalás, az íven-

²⁰ Pressburger Zeitung 1799. dec. 10. 1142–1143.

²¹ GYÖRY Tibor: *Az orvostudományi kar története 1770–1935*. Bp. 1936. 176.

²² SCHEDIUS, Ludwig: *Verzeichnis der Inländischen Bücher welche auf den Pester Josephi Markt des 1799 (1800) Jahres herauskommen sollen*. Pest, 1799–1800.

²³ *Verzeichnis der Verlags- und Commissionsbücher, welche bey J. W. Weingandt und Compagnie ... zu haben sind*. [Pest], 1800.

²⁴ *Verzeichnis der Bücher ... welche bey Joseph Leyrer Buchhändler in Pest ... zu haben sind*. Pest, [1800–1803].

²⁵ *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung* 1800. 81.sz. 1004., majd 83.sz. 1028.; 84.sz. 1040.

kénti megjelentetés, a külföldi művek utánnomása mind a folytatás szándékát mutatja. Kurt Sprengel *Handbuch der Pathologie* című műve valóban megjelent Pesten 1801-ben három kötetben, az impresszumban „bey Joseph Leyrer” kiadói jelzessel. A folytatás tehát megkezdődött, az eredeti vállalkozói társaság azonban megszűnt.

Leyrer – már a saját neve alatt – kiadott még néhány orvosi könyvet, a továbbiakban azonban a sorozatcímet nem említi. Első könyvjegyzékében viszont „Medizinische Bibliothek” cím alatt felsorol 14 művet, ezek azonban Bécsben jelentek meg. 1797 végén vagy 1798 elején ugyanis Bécsben megindult egy „Auserlesene Medizinische Bibliothek, oder Sammlung der neuesten und besten Werke in der Heilkunde und darin verwandten Wissenschaften” című sorozat, impresszuma szerint „mit Ghelenschen Schriften”. Ez a budai vállalkozáshoz hasonlóan a német könyvpiacra sikeresnek mutakozó orvosi művek utánnomásaiból állt.²⁶ Mind az egyes kötetek kiválasztásában, mind a németnyelvűségben, mind az előfizetési terjesztési módban párhuzamosnak látszik a bécsi és a budai sorozat – nemcsak a hasonló címben. Lehet, hogy a bécsitől való megkülönböztetés miatt került a budai sorozat címébe az „Ofner” jelző. A két sorozat között további összefüggést nem találtunk, úgy látszik mindkettő mögött más üzleti vállalkozás rejlik.

Az említett 14 bécsi kiadvány között szerepel Sabatier Budán is megjelent *Lehrbuch für praktische Wundärzte* című műve. A bécsi kiadás 1800-ban jelent meg három kötetben. A budai kiadás 1. kötete 1799-ben, 2. kötete 1800-ban, a 3. kötet pedig csak 1802-ben készült el. A két kiadás terjedelemben és szedésben is lényegesen eltér egymástól, nemcsak az impresszumban.

Leyrer vállalkozása azonban rövid életűnek bizonyult. Lehet, hogy nem tudta átvenni vagy kelően működtetni a terjesztői hálózatot, kiadványai nem fogytak elég jól, s ez lehetett az oka, hogy állandóan pénzügyi nehézségekkel küzdött.²⁷

Gárdonyi Albert elég sok adatot említ eladósodásáról, különböző balsikerű üzleti vállalkozásairól és csődjeiről.²⁸ Ezek között az adatok között szerepel, hogy Leyrer „a Medizinische Bibliothek című munkát Trattnernél hitelre kinyomatta, de olyan rossz munkát kapott, hogy nem tudott a könyv számára kellő kelendőséget biztosítani. Ekkor kezdett kölcsönöket felvenni.” Ez a „Medizinische Bibliothek” feltehetően az 1800 októberében részben már kinyomtatott, de teljes egészében csak 1801-ben elkészült Sprengel *Handbuch der Pathologie* című háromkötetes munka volt. A nyomdát nem nevezi meg a könyvön, így lehet, hogy azt a korábbi sorozattól eltérően nem az Egyetemi Nyomda, hanem Trattner nyomtatta. Leyrer többi kiadványáról Gárdonyi ezt írta: „Közben újabb orvosi munkákat nyomtatott ki, amiért a pesti Trattnernek, a bécsi Schmidnek, a váci Gottliebnek s a pesti Patzkónak, valamint a budai egyetemi nyomdának mintegy 25,000 forintot fizetett ki”.

A csődeljárás során 1806 áprilisában készült leltárból derül ki, hogy saját kiadványai mellett bizományban volt nála Lenhossék Mihály *Untersuchungen über Leidenschaften* című munkája, amelyet Trattner Mátyás nyomott ki 1804-ben. (Gárdonyi nyilván a leltározási jegyzőkönyv tévedése alapján *Menschliche Leidenschaften* címet és megjelenési évként 1808-at ad meg.) Leyrer 1803 után már nem folytatta az orvosi könyvek kiadását. Kinyomtatott ugyan Patzkónál egy *Vierundzwanzig untrügliche Recepte* című könyvecskét 1000 példányban. Ez azonban valójában nem gyógyszerrecepteket, hanem a szépség és fiatalág „csalhatatlan” receptjeit tartalmazza.

Kérdéses viszont, hogy milyen szerepe volt Leyrernek Sabatier már említett sebészeti könyve harmadik (és esetleg második) kötetének a kiadásában. Ennek a műnek az első kötete még 1799-ben, a második 1800-ban, a harmadik pedig 1802-ben jelent meg. Mindhárom címlapján az „Ofen

²⁶ Vö. Wiener Zeitung 1798. nov. 7. 335.

²⁷ PAVERCSIK Ilona: *A magyar könyvkereskedelem történetének vázlata 1800-ig*. In: ECSÉDY Judit, V.: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában*. Bp. 1999. 336.

²⁸ GÁRDONYI: i. m. 67–78.

verlegt auf Kosten der Herausgeber" megjelölés szerepel. A második kötet pontos megjelenési idejét 1800-on belül nem ismerjük, így lehetett az eredeti sorozat utolsó megjelent kötete, de lehetett Leyrer első saját kiadványa is. A harmadik kötet azonban csak 1802-ben készült el. Leyrer talán nem tartotta forgalmazhatónak a csonkán maradt művet, s az eredeti impresszum megtartásával jelentette meg a befejező kötetet.

Az 1797-i előfizetési felhívásban beígért három kötet közül csak Selle említett *Medicina clinicája* jelent meg, a másik kettő: Franz Home *Clinische Versuche* és Philipp Friedrich Meckel *Baudeloque's Anleitung zur Entbindungskunst* című műve viszont nem. Az „Ofner Medizinisch-Chyrgische Bibliothek” sorozatban tehát az alábbi művek jelentek meg:

SELLE, Christian Gottlieb: *Medicina clinica oder Handbuch der medizinischen Praxis*.

Ofen 1798 gedruckt auf Kösten der Herausgeber in der königl. Pester Universitäts-Buchdruckerey. 584 p. – 8°

BROWN, Johann: *Grundsätze der Arzneylehre*. Ofen 1798 gedruckt auf Kosten der Herausgeber in der königl. Pester Universitäts-Buchdruckerey. XVI, 392 p. – 8°

WEDEKIND, Georg: *Ueber die Kachexie im Allgemeinen, und über die Hospitalkachexie insbesondere, nebst einer praktischen Anleitung über die Natur des lebendigen Körpers*. Ofen 1798 ohne Drucker. 208 p. – 8°

BELL, Benjamin: *Abhandlung über den bössartigen Tripper und die venerische Krankheit*. Bd. 1–2. Ofen 1798 ohne Drucker. [8], 398 + [8], 454 p. – 8°

BETHKE, Karl Christlieb: *Ueber Schlagflüsse und Lähmungen oder Geschichte der Aplexie, Paraplegie und Hemiplegie aus ältern und neuern Wahrnehmungen*. Th. 1–2. Ofen 1799 auf Kösten der Herausgeber gedruckt in der k. hung. Universitätsdruckerey. 432, [4] + VIII, 152 p. – 8°

WALLIS, Georg: *Die Kunst, Krankheiten vorzubeugen und die Gesundheit wieder herzustellen*. Ein Buch für Jederman. Bd. 1–2. Ofen 1799 gedruckt auf Kösten der Herausgeber in der k. hung. Pester Universitätsbuchdruckerey. 392 + 660 p. – 8°

ZEVIANI, Giovanni Verardo: *Ueber die Hypochondrie, hypochondrische Flatulenz, Windsucht und die übrigen Blähungsbeschwerden. Ärzten, besonders über Hypochondristen gewidmet*. Aus dem Italienischen übersetzt. Mit Anmerkungen des Uebersetzers. Ofen 1799 verlegt auf Kosten der Herausgeber. 262, [3] p. – 8°

SABATIER, [Raphaël] Bienvenu: *Lehrbuch für praktische Wundärzte, in welchem diejenige chirurgische Operationen, welche am häufigsten vorkommen, abgehandelt sind*. Aus dem Französischen übersetzt und mit Anmerkungen und Zusätzen begleitet von Wilhelm Heinrich Ludwig Borges. Neueste und verbesserte Auflage. Th. 1–3. Ofen 1799–1802 verlegt auf Kosten der Herausgeber. XLVIII, 462 + XLVIII, 518 + XXXVI, 531 p. – 8°

A Joseph Leyrer kiadásában megjelent orvosi tárgyú könyvek pedig a következők:

Der sorgfältige Zahnarzt, oder hergeleitete Ursachen der Zahnschmerzen sowohl bey Kindern als Erwachsenen, dann Präservative zur Reinigung der Zähne, und schmerzstillende Mittel für hohle und flüssige Zähne. Ein Hilfsbuch für alle Menschen in Städten und auf dem Lande. Zweyte durchaus verbesserte und vermehrte Auflage. Pest 1800 bey Joseph Leyrer. 52 p.

SPRENGEL, Kurt: *Handbuch der Pathologie, oder Lehre von dem widernatürlichen Zustande des menschlichen Körpers*. Bd. 1–3. Pest 1801 bey Joseph Leyrer. 755 + XII, 526 + 614 p.

BELL, Benjamin: *Lehrbegriff der Wundarzneykunst*. Aus dem Englischen mit einigen Zusätzen und Anmerkungen. 3. Ausgabe. Th. 1–5. Pest 1801–1803 bey Joseph Leyrer.

HERZ, Markus: *An den D. Dohmeyer, Leibarzt des Prinzen August von England, über die Brutalimpfung und deren Vergleichung mit der humanen*. (Aus Hufelands Journal der praktischen Heilkunde.) Pesth 1802 bey Joseph Leyrer. 88 p.

AIKIN, C. R.: *Kurze Uebersicht der wichtigsten Erfahrungen über die Kuhpocken.*

Aus dem Englischen. Pest 1802 bey Joseph Leyrer. 52 p.

DARWIN, ERASMUS: *Zoonomie, oder Gesetze des organischen Lebens.* Aus dem Englischen übersetzt von J. D. Brandis. Bd. 1–4. Pest 1802 bey Joseph Leyrer.

Az „Ofner Medizinisch-Chirurgische Bibliothek” kiadványainak áttekintése alapján megállapítható, hogy a kiadók valóban olyan műveket választottak ki utánnyomásra, amelyek külföldön már kelendőeknek bizonyultak, több kiadásban, fordításban is megjelentek.

A sorozat első darabja Christian Gottlieb Sellének (1748–1800), II. és III. Vilmos porosz király udvari orvosának az orvosi gyakorlat ismereteit összefoglaló kézikönyve. Berlinben és Bécsben már hét kiadást ért meg, de kiadták Montpellier-ben is, lefordították latinra.²⁹

Selle művének az értékére utal magyar vonatkozása is. Amikor Rácz Sámuel alaposan átdolgozva és kibővítve 1801-ben újra kiadta Anton Störck *Orvosi tanításának* magyar fordítását, „A Selle Christián Praxissából-is sok betegségek ebbe a második kiadásba által tettetek”.³⁰

A második kötet szerzője, a skót John Brown (1736–1788) a XVIII. század végén az egyik legnépszerűbb orvosi elmélet kiagyaloja. Szerinte minden betegség az inger és az ingerület egyensúlyának a megbomlása, az orvos feladata mindössze annyi, hogy megállapítsa, az ingerlékenységet fokozni vagy csökkenteni kell.

A „brownizmus” a kötet megjelenése idején már más úton is eljutott hazánkba. 1799 novemberében A. Werth győri orvos felhívást tett közzé, amelyben kéri a hazai orvosokat, hogy közöljék vele tapasztalataikat, amelyek a Brown-féle tanok akár helyes, akár helytelen voltát bizonyítják. Ezeket ő „Observationes practicae praecipuorum medicorum Regni Hungariae” címmel kötetben kívánja megjelentetni.³¹ Ez a tervezett könyv nem jelent meg – a magyar orvostörténet nagy kárára. Rácz Sámuel előbb említett, a latinul nem tudó seborvosok tankönyvéül készült művében magyarra fordítva közölte Brown egyik művét, és toldalékokat is csatolt az 1. kötethez a „browniánusokról és antibrowniánusokról”, védelmébe véve Brown „új orvosi systemáját”. Ugyancsak 1801-ben egy névtelen szerző *Ueber das Brownische System* című röpiratában cáfolja a skót orvos tételeit, bár *Physiologiájának* csak 275–352. lapjait olvasta, a többihez nem volt sem türelme, sem ideje, és az alkaioszi mondást idézi: „ex ungue leonem”, vagyis a körme ismeretében lefesthető az egész oroszlán.³²

Georg Wedekind (1761–1831), a harmadik kiadvány szerzője a napóleoni francia hadsereg orvosa, a strassburgi katonai kórház igazgatója, később Darmstadtban a hesseni nagyherceg udvari orvosa volt. Ez a műve Lipcsében 1796-ban jelent meg.

Benjamin Bell (1749–1806) Edinburgh-i sebészorvos bejárta Európát, hosszabb ideig működött Párizsban. Számos műve több kiadást ért meg. Legjelentősebb a Budán is kiadott *Abhandlung*, ebben különböztette meg elsőként a szifiliszet és a gonorrhéat. Edinburghban 1793-ban és 1797-ben, Philadelphióban 1795-ben, Lipcsében 1794-ben, a budai kiadást követően Párizsban 1802-ben, Albanyban 1814-ben jelent meg.

Kevésbé jelentős személy Karl Christlieb Bethke (1739–1812). Ő városi főorvos volt a Lipcse melletti Delitzsch-ben, sőt egy ideig a polgármesteri hivatalt is betöltötte. Ez a műve 1797-ben jelent meg Lipcsében.

²⁹ A szerzőkre vonatkozó adatok forrása elsősorban HIRSCH, August: *Biographisches Lexikon der hervorragender Ärzte aller Zeiten und Völker.* Wien–Leipzig, 1884.

³⁰ RÁ CZ SÁ MUEL: *Orvosi tanítás.* Budán 1801. A két kötet előszavai.

³¹ Pressburger Zeitung 1799. 95.sz. 1109.

³² *Ueber das Brownische System.* Ofen 1798.

Georg Wallis (1740–1802) Londonban az elméleti és gyakorlati orvostan tanára volt. Ez az elég terjedelmes (ezren felüli lap!) munkája „mindenkinek” szól, vagyis inkább ismeretterjesztő jellegű.

Giovanni Verardo Zevianit veronai működése alapján a XVIII. század közepén jó gyakorló orvosként tartották nyilván. Könyve olaszul 1761-ben és 1765-ben jelent meg Veronában.

Raphael-Bienvenu Sabatier (1732–1811) francia sebész, professzor, Napoleon sebésze volt. Kiterjedt szakirodalmi munkásságából kiemelkedik a Budán is megjelent háromkötetes, igen alapos sebészeti műtéttani kézikönyve.

A Leyrer kiadásában megjelent művek szerzői közül Kurt Sprengel (1766–1833) elsősorban hatalmas, alapvető orvostörténeti műveiről ismert. Markus Herz (1747–1803) berlini orvos és filozófus elsőként tartott előadásokat a kísérleti fizikáról. Charles Rochmont Aikin (1775–1847) londoni orvos volt. Könyve a nemrégén felfedezett és hazánkban is akkor megindult himlőoltás terjedése szempontjából érdekes. Erasmus Darwin (1731–1802) költőként, filozófusként, botanikusként, zoológusként egyaránt nevet szerzett magának. Ez a műve tartalmazza a fajok eredetének és az ember származásának a megfogalmazását, amelyet alaposabban később unokája, Charles Darwin dolgozott ki. (Rácz Sámuel ismerte ezt a könyvet, és többször hivatkozott rá említett művében.)

Végül szenteljünk néhány mondatot azoknak az adatoknak, amelyek az „Ofner Medizinisch-Chirurgische Bibliothek” egyes köteteinek elterjedtségéről pillanatnyilag rendelkezésre állnak. Az Országos Széchényi Könyvtár Régi Magyarországi Nyomatványok Szerkesztőségében felállított példánynyilvántartás a nyolc műből összesen 92 példányt ismer. Ez a hazai közgyűjtemények állományáról megközelítő teljességgel ad képet, a külföldi könyvtárakban és a magángyűjteményekben lévők számbavétele természetesen távolról sem teljes. Érdekes, hogy a 93 ismert példányból 66 az akkori (50 pedig a mai) országhatárokon belül található. A külföldön őrzött 27 példányból 13 az egykori Osztrák Birodalom területén (6 bécsi, 5 csehországi, 2 pedig zágrábi könyvtárakban) van. Németországban 7, az Egyesült Államokban 5, Angliában és Lengyelországban 1-1 példányról tudunk. Nagyon nagy a szóródás, mert az 50 hazai példány 19 könyvtár tulajdona, közülük 12-ben csak 1-2 példány van. Az Országos Széchényi Könyvtár 12, az Orvostörténeti Könyvtár 6 és a Pécsi Egyetemi Könyvtár 5 példánnyal vezeti a sort. Az egykorú tulajdonosok közül – a megtekintett példányok alapján – két ismert orvos nevét találtuk: Czapovsky András János Nyitra megyei és Patkovich József pécsi városi főorvosát. Mindkettő szorgos vásárlója lehetett a szakmai irodalomnak, hiszen előbbinek több könyve bukkant elő az Országos Széchényi Könyvtárban, utóbbinak pedig számottevő gyűjteménye ma a Pécsi Egyetemi Könyvtár régi állományában található.³³

Összegzőként megállapíthatjuk, hogy az „Ofner Medizinisch-Chirurgische Bibliothek” az első hazai kísérlet volt orvosi szakkönyvek rendszeres kiadására. Magyarország területén a XVIII. század utolsó éveiben kevés orvos és seborvos működött, a belföldi igény nem biztosított megfelelő kelendőséget a kiadványoknak. A külföldi piacon pedig nem tudták felvenni a versenyt főleg a bécsi könyvkereskedők kínálatával.

A sorozat megindítását bizonyára elsősorban üzleti cél vezette, de a hazai – abban az időben elsősorban latin és német szakirodalomhoz szokott – orvostársadalom továbbképzéséhez kétségtelenül hozzájárultak a vállalkozók. Sajnálatos, hogy a sorozat éppen akkor szűnt meg, amikor az első lépéseket tervezték hazai szerzők műveinek a kiadására.

DÖRNYEI SÁNDOR

³³ Vö. MORÓ Mária Anna: *A Pécsi Egyetemi Könyvtárban őrzött Klíma-könyvtár katalógusa*. 1. rész. Bp. 2001.